

XVIII. VE XIX. YÜZYILDA RUSYA'NIN KUZHEY KAFKASYA'YI KOLONİLEŞTİRMESİNDE KOZAKLARIN İŞLEVİ*

Cossacks' Function in Russia's Colonization of North Caucasus in 18th and 19th Century

Abdullah TEMİZKAN**

ÖZET

Rusya on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kuzey Kafkasya'ya olan ilgisini daha planlı politikalar geliştirerek göstermeye başladı. Bu planlı politik hamlelerin başında Kafkasya'nın Slavlaştırılması ve Hıristiyanlaştırılması gelmektedir. Bu plana göre; bölgeye çiftçilik yapacak Rus köylülerinin yanı sıra birçok farklı etnik kökenden halklar iskân edilmiştir. Özellikle Mozdok-Azov hattı boyunca bu iskân politikası uygulanmıştır. Bu halkların içinde mujikler ve Kozaklar ekseriyeti teşkil etmekteydi. Farklı mıntıklardan zorla getirilen Kozaklar savaşçı özellikleriyle Rusya'nın Kafkasya politikalarında çok kullanışlı bir enstrüman olarak kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler; Kafkasya, Çerkes, Kozak, Rusya, İslam, kolonizasyon.

ABSTRACT

Since the second quarter of 18th. Century Russia began to show it's attention the Northern Caucasus developing more structured policies. The slavization and christianization of the Caucasus is at the begining of these planned political moves. According to this plan, as well as Russian peasants to farm and peoples from different ethnic origin were settled in this area. This settlement policy has been applied especially along the Mozdok-Azov line. This constituted the majority of the people in the muzhiks and the Cossacks. Cossacks, with warrior features, brought by force from different sectors were used as a very functional instrument in Caucasus policies of Russia.

Keywords; Caucasus, Circassian, Cossack, Russia, Islam, colonisation.

---

* Bu bildiri, Yıldız Teknik Üniversitesi'nde 6-7 Aralık 2010 tarihinde gerçekleştirilen "146. Yılında 1864 Kafkas Göçü" isimli uluslararası sempozyumda sunulmuştur.

** Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Anabilim Dalı, İzmir/Bornova, abduallah.temizkan@gmail.com

Rus Çarlığı, Kazan Hanlığı'nı yıktıktan sonra bir taraftan iç meselelerini halletmekle meşgulken diğer taraftan yayılcılık politikası için uygun istikametleri belirlemeye çalışıyordu. Rusya'nın güneyi ve batısı on altıncı ve on yedinci asırlar boyunca Rusların baş edemeyeceği güçlü siyasî teşekküllerce işgal edilmiş durumdaydı ve bu yönlerde genişlemek uzun bir süre için mümkün olamayacaktı. Doğuda ise son derece uygun bir ortam söz konusuydu.

Çeşitli hanlıklara parçalanmış Türkistan coğrafyası ve birbirleriyle mücadele halindeki zayıf Türk toplulukları batı dünyasındaki teknolojik ve bilimsel ilerlemeden tamamen habersiz bir şekilde geniş bozkırlarda yaşıyorlardı. Bu siyasî boşluğu doldurma hakkının kendisine ait olduğunu düşünen Rusya İmparatorluğu bu atağın hazırlıklarını yapmaya ve stratejisini çizmeye başlamıştır. I. Petro'nun Rusya'yı Avrupa'nın büyük devletleri arasına sokmak için belirlediği stratejinin en önemli maddeleri "sıcak denizlere inmek" ve Hindistan'a ulaşacak bir ticaret yolu bulmaktır.¹ I. Petro, sıcak denizlere inmek için en kestirme yol olarak Osmanlı Devleti'nin kontrolündeki İstanbul ve Çanakkale boğazlarını görüyordu. Bu yolda İstanbul'u da Türklerden alarak Bizans İmparatorluğunu canlandırmak ve Ortodoks Hıristiyan dünyasını Çarlığın bayrağı altında toplamak istiyordu. Aslında I. Petro, Avrupa devletlerinin bilimsel, kültürel ve teknolojik ilerlemelerine paralel olarak zenginliklerinin artmasını yakından takip ediyor; Avrupalıların kolonyalist politikalarına özeniyordu. Sömürgecilik ihtiyacını giderebileceği yer olarak da doğuda Pasifik okyanusuna kadar uzanan geniş sahayı görüyordu. Bu amaca ulaşmak için de öncelikle Orta Asya, Azerbaycan ve İran'ın anahtar konumundaki Kafkasya'nın zaptı kaçınılmaz görünüyordu.² Kafkasya'ya hâkim olan güç aynı zamanda Hazar havzasına da hâkim olabilirdi. Hazar havzasının Rusya'nın Asya'daki varlığı için özellikle de Türkistan siyaseti ile Hindistan ticareti için büyük önemi vardı.³ Zira İran ve Orta Asya'ya asker ve mühimmat naklinde Hazar Denizi'nde yüzdürülecek bir donanmanın zaman, enerji ve ekonomi açısından çok büyük faydaları olacaktı.

Kafkasya bir taraftan da farklı kültürlerin düğüm noktasıydı. Öyle ki, Hıristiyan, Müslüman ve hatta Pagan ve Şamanist topluluklar yüzyıllardır bir arada yaşıyorlardı. Bölgede kültürel üstünlüğü ele geçirmek en az siyasal hâkimiyet kadar önemliydi. Ruslar bu amaçla bölgedeki Hıristiyan toplulukları olan Gürcüler, Ermeniler, Ossetler ve küçük adacıklar oluşturan Kafkas toplulukları arasındaki Hıristiyan toplulukları ile iyi ilişkiler kurma çabası içerisindedeydi. Diğer taraftan Hıristiyan göçmenlerle yerli Müslüman Kafkasyalılar arasında bir kültür çatışması kaçınılmazdı. Bu çatışma kültürel alanla sınırlı kalmazdı ve kalmadı da.⁴

Ruslar stratejik ve siyasal üstünlük sağlamanın yanı sıra Kafkasya'nın kuzeyindeki verimli ovaları bir iskân mıntıkası olarak görüyor ve buralara yerleştireceği Hıristiyan unsurlara toprak dağıtarak tarım yapılmasını teşvik ediyordu. Ruslar ele geçirdikleri bölgede kendi-

¹ John F. Baddeley, **Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil**, Çev. Murat Özden, İstanbul, 1996, s. 52-53.

² Ali Kasumov- Hasan Kasumov, **Çerkes Soykırımı Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı**, Ankara, 1995, s.75.

³ Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, **Kafkas Tarihi**, Sadeleştiren: Fahri Huvaj, Ankara, 2002., s.3.

⁴ В.В. Тrepавлов, (Редактор), **Россия и Северный Кавказ: 400 Лет Войны?** Москва 1998, s.9 (V. V. Trepavlov, (Redaktor), **Rossiya i Severnyy Kavkaz: 400 Let Voyny?**, Moskva, 1998.), s.9.

lerine karşı koyabilecek direnç merkezlerini etkisizleştirildikten sonra bu bölge halkını ya tamamen sürmeyi ya da bu bölgeye büyük miktarda Rus göçmen getirerek yerli halkı azınlık konumuna düşürmeyi bir metot olarak kullanmıştır.⁵ Üstelik bu çiftçilerden ilk zamanlar muaf tutulmakla beraber bir süre sonra vergi de alabiliyorlardı. Böylece bir taşla iki kuş vurmuş oluyorlardı. Bahsi geçen topraklarda yaşayan göçebe Nogay toplulukları da bu metotla ya itaat altına alınacak ya yok edilecek ya da sürüleceklerdi.⁶

Rus Ortodoks kilisesi Hıristiyan olmayan topluluklara Ortodoksluğu kabul ettirmeyi kendi görev alanı içinde görüyor, bu yolda önemli faaliyetler yürütüyordu. Ruslar özellikle Müslüman doğu halklarının çocuklarını vaftiz ettirme, vaftize izin vermeyenlerin çocuklarını cebren ellerinden alma ve tam bir Hıristiyan oluncaya kadar kilise denetiminde okutmanın yanında evliliklerini kilise denetiminde yapmalarını şart koşmak gibi müstebit yollara sık sık başvuruyorlardı.⁷ Kafkasyalıları Hıristiyanlaştırmak resmî devlet politikası olmuştur.⁸ Ruslar Kafkasya'daki amaçlarına ulaşmak amacıyla Kafkasya'da birçok misyonerlik merkezi kurmuşlardır. Fakat bu politikalarında başarılı olduklarını söylemek son derece zordur.

Kuzey Kafkasya'da Rus Kolonizasyonunun Bir Unsuru Olarak Kozaklar

Rus Kozakları adıyla bilinen topluluklar özellikle Rus boyar ve knezlerinin zulmünden kaçan Rus aşağı tabakasından serfler ve köylülerin yanı sıra Tatar ve Çerkes topluluklarından müteşekkil kozmopolit bir yapıdır. Bunlar kanundan ya da zulümden kaçan insanların otoriteden uzak yerlerde toplanarak meydana getirdikleri topluluklardır.⁹ Türkçe'deki Kozak

⁵ Seyit Sertçelik, "Rus İmparatorluğu'nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusya'sının Türklere Yönelik Politikaları" **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt: XVIII, ss.385-399.; Kezban Acar, "Kafkasya'da Rus İstilas ve Direniş Hareketleri", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt: XVIII, ss.516-521.

⁶ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990, s.37.

⁷ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1915-1917)**, Ankara 1999, s. 8.; Sertçelik, a.g.m., ss.385-399.

⁸ АКАК, **Акты Собранные Кавказскою Археографическою Коммиссиею**, ст. Сов. Ад. Берже, Тифлиς 1866, Том. I, s.727. (АКАК, **Акті Собраниє Кавказскуу Археографіческуу Коміссію**, , St. Sov. Ad. Berje, Tiflis.,C:I, Belge No: 1072, (Kalmık ve Orta Asya Halklara Dış İşleri Kolegiumdan Makarov'a Yazı'nın 12. maddesi.)

⁹ Baddeley, **a.g.e.**, s.36-37.; Akdes Nimet Kurat, - Ahmet Temir, "Sibir (Sibirya) Hanlığı" **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara, 1992., s.437-450.; Halil İnalçık, **Osmanlı-Rus İlişkileri (1492-1700)**, Ankara, 2003., s.16.; Ahmet Akmaz, **Rus Yayılmacılığı Karşısında Kafkasya Müridizm Hareketi (Doğuşu)**, Kayseri, 1994. s.44.; Laszlo Rasony, **Tarihte Türklük**, Ankara, 1988.,s.234. Kozak adının Kas-ak şeklinde bölerek etimolojisini yapan İsmail Berkok, -ak ekinin Rusça'da nisbet eki olduğunu "kas" kelimesinin ise Kafkasya'nın otokton halklarının kökenini ifade eden "kas ırkını" işaret ettiğini iddia etmektedir. Bkz. İsmail Berkok, **Tarihte Kafkasya**, İstanbul, 1958., s.316-317. Ancak Kozakların son derece kozmopolit bir topluluk olduğu düşünüldüğünde bu etimolojik yaklaşım fazla etnosantrik kaçmaktadır.

adı¹⁰ da otoriteye karşı gelen, başına buyruk anlamına gelmektedir ve bu tam anlamıyla başına buyruk, kanun ve hâkimiyet tanımayan hür ruhlu topluluğu ifade etmektedir.¹¹ Kozak adı ilk defa 1517 yılında Rus kaynaklarında “çok özel hafif birlikler” anlamında kullanılmıştır. Ancak bir toplum olarak ortaya çıkışlarının Moğol istilası sonrasına rastladığı düşünülmektedir.¹²

Kozakların içerisinde en az Slav unsur kadar Türk-Tatar ve Çerkes unsurlar da mevcuttur. Bu haliyle çok kozmopolit bir görünüm arz etmektedirler. Ancak Rusların baskıları ve propagandalarıyla önce Ortodoks Hıristiyan olmuş sonra da Slavlaşmışlardır. Bu Slavlaşma Rusların bütün baskı ve zulümlerine rağmen yavaş yavaş işleyen bir süreç şeklinde gelişme gösterdi. Bu topluluklar daha çok birlikte gittikleri baskınlarda yaptıkları çapul ile geçinirlerdi. Zaman içerisinde ziraat ve nehir boylarında balıkçılıkla da uğraşmaya başladılar. Ama çapul her zaman için asıl geçim yolları olmuştur.

Kendi aralarından demokratik usullerle seçtikleri “ataman”ların emrinde son derece disiplinli bir hayat sürer, yerleşik hayatı reddederlerdi. Gerek karadan at üzerinde gerekse bindikleri kayıklarla nehir boylarındaki yerleşim birimlerinde dehşet saçarlardı. Hatta bu kayıklarla İstanbul boğazına kadar inerek yağma hareketlerine giriştikleri bilinmektedir. Bu topluluklar özellikle Don Nehri ve Özi(Dinyeper) Irmağı boyları ile Moldovya’dan¹³ Polonya’nın güneyine kadar uzanan geniş sahada dağınık bir şekilde yaşamaktaydılar. 18. yüzyılın sonlarına kadar bağımsız hareket etme yeteneklerini muhafaza eden Kozaklar, Rus devletinin onlara kendi vatandaşlarıyla eşit haklar vaat etmesi ve üzerlerinde yoğun bir baskı kurması sonucunda Rus hâkimiyetini tanıdılar. Rus devletine askerî hizmet sunmalarının karşılığında sayım yapılarak maaşa bağlandılar. Maaşla birlikte kumanyaları da verildi. Bundan sonra göçleri kontrolü altına almak isteyen Rus devleti, güvenilir Atamanları ve Kozakları 500 kişiyi aşmayan gruplar halinde belirlediği bölgelere göç etmeleri için teşvik etmeye başlamıştır. Gayretli olmaları ve hükümetin emirlerini yerine getirmeleri halinde saygı görmeleri kanunlarla garanti altına alınmıştır.¹⁴

Rus Kolonizasyonunda Kozakların İşlevi

18. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Ruslar kolonyalist emellerini Kafkasya’da uygulamaya başlamışlardır. Bu iş için en uygun unsur olarak da Kozakları görmekteydiler.¹⁵

¹⁰ Kurat,- Temir, **a.g.m.** ss.437-450. Aslında bu kelimenin söylenişi “kazak” şeklindedir. Ancak Orta Asya’daki Kazak Türkleri ile karıştırıldığı için böyle bir yazım şeklini tercih ettik.

¹¹ W.E.D Allen.- Paul Muratoff, **Caucasian Battlefields A History of The Wars on The Turco-Caucasian Border 1828-1921**, Cambridge, 1953, s.13.

¹² Baddeley, **a.g.e.**, s.36-37.

¹³ Kurat-Temir, **a.g.m.**ss.437-450.; İnalçık, **a.g.e.**, s.18.

¹⁴ Л.А. Козлов, **Кавказ на Судьбах Казачества (XVI-XVIII вв.)**, Санкт-Петербург 1996, с. 51-52. (L.A. Kozlov, **Кавказ на Судбах Казаçества (XVI-XVIII yy.)**, Sankt-Peterburg, 1996, s.51-52.)

¹⁵ Виталий Белозёров, **Этническая Карта Северного Кавказа**, Москва 2005,с.28.(Vitaliy Belozörov, **Etniçeskaya Karta Severnogo Kavkaza**, Moskva 2005, s.28.)

Hıristiyanlığı kabul etmeyen ve Kafkasya'dan da bir türlü çıkarılmayan Müslümanların işletmeleri (değirmen ve kuyumculuk gibi zanaat işletmeleri) ve toprakları ellerinden alınarak dışarıdan getirilen Hıristiyan Rus ve Kozaklara veriliyordu. Dışarıdan gelenler de kendi istekleriyle gelmiyor, zorla yerleştiriliyorlardı. Özellikle Kozaklar yerli Kafkasyalılar aleyhine eylemlere teşvik ediliyordu. Kozak yerleşimlerinin önemli merkezlerle ulaşım ve iletişimi sağlıklı sağlanıncaya kadar ilk iskân edilen Kozaklar insan sayısı bakımından yetersizlikleri yanında silah ve yiyecek bakımından da şiddetle desteğe ihtiyaç duyuyorlardı. Bu nedenle tamamen yerleşip bölgede tutunana kadar Rus hükümetince silah ve mühimmatın yanı sıra tohumluk ve diğer tarımsal ihtiyaçlar noktasında da destekleniyorlardı.¹⁶ 1744 yılında Rus Hükümeti Kozakların durumlarının iyileştirilmesini ve maaşlarının artırılmasını kararlaştırmıştır. Orduda görevli Kozak birliklerinin atamanlarına 30 ruble, yasavullara 20 ruble, katiplere (Pisarya)19 ruble, sancaktara18 ruble verilmesi kararlaştırılmıştır. Stanitsalarda¹⁷ bulunan Kozak birliklerinin atamanlarına 17 ruble; yasavula16 ruble, teğmenlere (Sotnik) 15 ruble; katiplere (Pisarya): 14 ruble; sınır muhafızlarına (Horunjy);13 ruble; rütbesiz Kozaklara da 12 ruble verilmesi karara bağlanmıştır.¹⁸

Ruslar Kuban ve Terek'in kuzeyinde bu tip eylemleri on sekizinci yüzyılın ikinci yarısına kadar çok sınırlı ama kararlı bir şekilde devam ettirdiler.¹⁹ Bu yüzyıl boyunca Kuzey Kafkasyalılarla ilişkilerinin şeklini "Uluslararası İlişkiler Akademisi" belirlemiştir. Bu akademidekiler, Astrahan valisi, Kızlar ve Mozdok kalelerinin komutanlarıyla çok yakın işbirliği içerisindeydiler. 1763 yılına gelindiğinde Hıristiyanlığı kabul eden Kabardey Prens Andrey İvanoviç Çerkaski-Konçokin ve kırk dokuz Kabardey ailesini Mozdok ve Terek yerleşim birimlerini kurmaları için ikna ettiler.²⁰ 1770 yılında Mozdok çok kuvvetli bir askeri üsse dönüştürüldü. Kalenin garnizonunu oluşturmak için 350 Don Kozak'ı Mozdok'a yerleştirildi. Yine Mozdok ile Grebenlilerin arasına 517 İtil Kozak'ı yerleştirildi. Albay Savalyev ile birlikte Terek'deki Galyugayevskoy, Naurskoy, İşçorskoy, Mekenckoy ve Kalinovskoy stanitsalarına yerleştirildiler. Böylece Mozdok Kozak alayı oluşturulmuş oldu. Daha sonra

¹⁶ İzzet Aydemir, **Göç**, Ankara 1988, s.71.; Kozlov, a.g.e., s.59.

¹⁷ Stanitsa: köyden büyükçe Rus-Kozak yerleşim birimi.

¹⁸ Kozlov, a.g.e., s.62.

¹⁹ Özellikle Terek bölgesine Kozakların iskânı 16. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus resmî belgelerinden takip edilebilmektedir. Kozlov, a.g.e., s.8.

²⁰ В.А. Потто, **Кавказская Война**, Москва 2007, с.29. (V.A. Potto, **Kavkazskaya Voyna**, Moskva 2007, s.29.) N. Luxembourg, **Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil**, Çev. Sedat Özden, İstanbul, 1998., s.31.; Büyük Petro Greben-Terek Kozaklarını sadece kolonizasyon amacıyla değil aynı zamanda İran seferinde ve Türkistan içlerine gerçekleştiren keşif seferlerinde de kullanmıştır. Greben-Terek Kozakları Büyük Petro'nun 1722-23 seferine 275 Kozakla 3 ruble yevmiye karşılığında katılmışlardır. Prens Bekoviç Çerkaski'nin liderliğinde düzenlenen ve katılanların neredeyse tamamının imha edildiği Hive Seferine en az 500 Greben-Terek Kozağı katılmıştır. Bu seferin başarısızlığı Kafkaslardaki Kozak varlığına da ağır bir darbe vurmuştur. Bölgede bulunan az sayıdaki Kozak da Rus köylüleri arasında tamamen asimile olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Kozlov, a.g.e.,s.54-57.

Kozlov, a.g.e., s.83.

buraya Saratof'dan iki yüz Kalmuk ailesi getirilerek yerleştirilmiştir.²¹ Aynı yıl Mozdok şehrine bir kilise inşa edilmiştir. Mozdok kısa zamanda çok rağbet gören oldukça kalabalık bir yerleşim yeri olmuştur. Buradan hareketle bölgedeki yerli halkın Hıristiyanlaştırılması için faaliyete geçilecek ve nispeten başarı sağlanacaktır. Mozdok, Rus işgalinin yapı taşlarından biri olarak karşımıza çıkacaktır. Zira Ossetler üzerinde yürütülen misyonerlik faaliyetlerinin merkez üssü bu şehir olacaktır.²²

Zamanla Don, İtil, ve Dinyeper (Özi)'den takviye amacıyla Kozak göçmenler getirilerek yeni stanitsalar kurulmuştur.²³ III. Petro zamanında da bu hattın kuvvetlendirilmesi için epeyce çaba harcanmıştır. Bu takviye eylemi Kozak Hattı, Mozdok'tan Azak Denizi'ne ulaşmaya kadar devam ettirilmiştir. Hattı güçlendirmek ve Rus sınırlarını dağlıkların saldırılarından korumak amacıyla oluşturulan Kozak birliklerinin amacına uygun kullanılıp kullanılmadığı sıkı şekilde takip ediliyordu. Hükûmet kurulan Kozak stanitsalarındaki resmî ve sivil binaların mimarisi ve ile de yakından ilgilenmektedir. Düzensiz ve çok sıkışık inşa edilen stanitsaların durumu, görevli mühendisler tarafından merkeze rapor edilmiştir.²⁴

Mozdok'un inşası hem Kafkasyalıları hem de Osmanlı idarecilerini çileden çıkarmıştır. Kalenin ve kilisenin inşası sonrası Kafkasyalılar özellikle bu bölgede çok güçlü bir direnişe geçerek var kuvvetleriyle saldırmışlardır.²⁵ Osmanlılar da Mozdok'un inşasından endişe duyuyordu, hatta bu nedenle Rus Hükümeti nezdinde diplomatik girişimlerde bulunmaya başlamışlardır. Ruslar bir taraftan Osmanlıları oyalayıp yatıştırırken diğer taraftan da Kızlar'daki Rus Komutanı Korgeneral Platof'a gizli emirnamelerle Mozdok'un tahkimatının en kısa sürede tamamlanması için talimat veriyordu.²⁶ Osmanlılar ise Çeçen kabilelerinden olan "Kist"leri Kozak Hattı'na saldırmaları için cesaretlendiriyordu.²⁷ Bu arada Katerina Profesör Guldensteadt'i Kafkasya yerlileri hakkında araştırma yapması ve bölgeyi incelemesi için Kafkasya'ya yollamıştı.²⁸

²¹ Potto, **a.g.e.**, s.30; Baddeley, **a.g.e.**, s.45.

²² Potto, **a.g.e.**, s.30.; Baddeley, **a.g.e.**, s.59-60.; Sadece Mozdok değil bütün hattın zaman içerisinde kozmopolitleştirilmesi söz konusudur. В.В. Гудаков, **Северо-Западный Кавказ В Системе Межетнических Отношений с Древнейших Времен до 60-х годов XIX века**, издательство с. Петербургского университета 2007, с.441. (V.V. Gudakov, **Severo-Zapadny Kavkaz v Sisteme Mejetniçeskikh Otnoşeniy s drevneyşih vremen do 60-h godof XIX veka**, izdatel'stvo s. Peterburgskogo Universiteta 2007, s.441.)

²³ Baddeley, **a.g.e.**, s.45.

²⁴ Kozlov, **a.g.e.**, s.84.; Kozaklar kendi menfatleri gereği bu hattı korumak zorundaydılar. İçine sokuldukları durum bunu gerektiriyordu. Belozörov, s.27.

²⁵ Potto, **a.g.e.**, s.30.; Berkok, **a.g.e.**, s.368.

²⁶ Baddeley, **a.g.e.**, s.61.

²⁷ Çeçenlerin bu konudaki ustalıkları hususunda Kont Potocki ayrıntılı bilgi vermektedir. Kont Jan Potocki, **Podróż przez Stepy Astrachania i na Kaukaz 1797-1798**, Paris, 1829, www.pbi.edu.pl, 10. Bölüm.

²⁸ Luxembourg, **a.g.e.**, s.31. Aslında Rus oryantlizminin ilk kıpırtılarıdır bunlar. Oryantalizm Avrupa örneklerinde de görüldüğü gibi kolonyalist amaçlar için gerekli olan bilgi alt yapısını karşılamak maksadıyla kullanılmış bir bilim dalıdır.; Geniş ilgi için bakınız, Edward Said,

Kabardeylerin ve Çeçenlerin saldırılarının bu bölgede yoğunlaşması üzerine Ruslar da bütün güçlerini bu mıntıkaya yönlendirdiler. Kabardeyler bölgenin kendilerine ait olduğunu asırlardır burada hayvanlarını otlattıklarını söylerken, Ruslar bu bölgenin Belgrad Antlaşmasıyla kendilerine bırakıldığını iddia etmekteydi. Kilisenin inşasına yeterince bozulan Kabardey ileri gelenleri bir taraftan da kendi kölelerinin kaçarak Mozdok'a sığınmasına tahammül edemiyorlardı. Hatta St. Petersburg'a elçiler yollayarak bu durumu protesto dahi ettiler, ancak Ruslar bunu dikkate almadılar.²⁹ Ruslar da inşa edecekleri Kozak hattının en önemli merkezi olarak Mozdok'u görüyorlardı.³⁰ 1765 yılında artık bölgede ciddi bir askerî güce ve tahkimata sahip olmuş durumdaydılar. 1769 yılında Kuzey Kafkasya'daki Rus ordularının başkomutanı olan Tümgeneral Medem'e savaşın getirdiği hesap edilemeyen zorunluluklar yüzünden sıra dışı yetkiler vaat edilmiştir. Medem, imparatorluğun mütemediyen genişleyen sınırlarını korumak ve komşu dağlı topluluklarla ilişkileri kontrol etmekle görevliydi.³¹

1763'te başlayıp 1774'e kadar devam eden savaşlar bu bölgenin Kafkasyalıların ve Türklerin saldırılarına açık olduğunu göstermiştir.³² Bu savaşlar esnasında Kafkasyalılar (Çeçenler ve Kabardeyler) üstün Rus ve Kozak kuvvetlerine karşı mücadeleyi sadece korkusuzluklarıyla sürdürebiliyorlardı. Zira teknolojinin imkânlarından faydalanan Rus-Kozak kuvvetlerinin elindeki top ve tüfeklere karşı, kılıç-kama (şaşka) ve barut kıtlığı nedeniyle sadece isabet ettireceklerinden emin olduklarında kullandıkları ağızdan dolma tüfekleri ile mücadele etmek zorundaydılar. Kozaklar dağlılar üzerine son derece yıkıcı etkileri olan cezalandırma seferlerine teşvik ediliyorlardı. Bu seferlerde başarılı olan Kozak atamanlarına ve sefere katılan Kozaklara mükâfat veriliyordu. Mükâfat işi çok abartılınca II. Katerina mükâfat uygulamasını kaldırmıştır.³³

Bu savaşlarda Kafkasyalıların eline geçen Kızlar kalesini geri alan Ruslar, Taman yarımadasına da girerek müstakbel Kozak hattının güzergâhını belirlemiş ve bu hat üzerine sağlam bir şekilde yerleşmişlerdir.³⁴ Tabii bunu yapabilmek için 1776'ya kadar savaşmak zorunda kalmışlardır.³⁵ Bu tarihte Ruslar General Patyomkin'i İmparator Naibi (Namestnik) sıfatıyla Kafkasya'ya gönderdiler. Bu sıfat ile Patyomkin hem bir siyasî memur hem de Kafkasya Genel Komutanı oluyordu. Patyomkin karargâhını hem Terek hem de Kuban cephesine aynı

Şarkiyatçılık, İstanbul, 2001.; Abdullah Temizkan, "Popüler Tarihi Romanlarda Oryantalist Yaklaşımlar", **Prof. Dr. Kazım Yaşar Kopruman Armağanı**, Editör. Prof. Dr. Edip Semih Yalçın, Ankara, 2003, ss. 670-677.; Ayrıca bakınız, **Doğu-Batı, Düşünce Dergisi (Oryantalizm Özel Sayısı)**, Yıl:4, Sayı:20, Ağustos-Eylül-Ekim-1-2, 2002.

²⁹ Baddeley, **a.g.e.**, s.60.

³⁰ Berkok, **a.g.e.**, s.368.; Kadircan Kafı, Şimali Kafkasya, İstanbul, 1942, s.75.

³¹ Sean Pollock, **A New Line in Russian Strategic Thinking and in North Caucasia**, Harvard 2004, s.6.

³² Mirza Bala, "Çerkesler", **İslam Ansiklopedisi**, C.III, ss. 376-386.

³³ Kozlov, **a.g.e.**, s.85.; Lapin, **a.g.e.**, s.316.

³⁴ Cafer Barlas, **Dünü Bugünü ile Kuzey Kafkasya Özgürlük Mücadelesi**, İstanbul, 1999, s.37.

³⁵ Berkok, **a.g.e.**, s.368.

mesafede olan Yekaterinodar'a kurmuştur.³⁶ Küçük Kaynarca Antlaşması ile sonuçlanan Osmanlı-Rus Savaşından sonra General Patyomkin bir taraftan Osmanlı Devleti ile aralarında anlaşmazlık sebebi olan Kırım'ı Rus topraklarına katmak amacıyla, iç karışıklıklar çıkarırken Dinyepr havzasında Rus kuvvetlerince tenkil edilen Leçi Kozaklarını Kafkasya'ya sürgün ederek Kuban bölgesine iskânlarını temin etmekteydi. Bu hattın inşa edileceği Kuban nehrinin kuzeyinde Nogay ve Çerkeslerin çıkarıldığı topraklara Ukrayna'dan sevk edilen Rus Kozakları yerleştirilmeye başlanmıştır.³⁷ Hatta Rus köylüleri ve Rus Kozakları sınıra Küçük Beysu isimli bir de köy kurmuşlardır.³⁸ 1804 yılına kadar Kafkas vilayeti sınırları dâhilindeki sadece köylü toprak kölelerinin sayısı 5998 kişiye ulaşmıştı.³⁹ Böylece Kuban ve cephesi takviye edilmiş oluyordu.⁴⁰

Bu savaşlar esnasında Katerina'nın emriyle Rus Hükümeti, Kozak hattının kurulması için faaliyetlere girişti ve bölgeye İtil Kozakları Atamanı General Savolief'i gönderdi. Bu kararlar birlikte hat, büyük ölçüde güçlenmiştir. Savolief ile birlikte gelen Kozaklar sadece Kafkaslılarla değil aynı zamanda Kalmuklarla da mücadele etmek zorunda kalmışlardır.⁴¹ II. Katerina, Mozdok kalesi ve Greben tepeleri arasına iskân edilen ve İtil Kozaklarına (Greben Kozakları) Terek Nehri'nin öbür geçesine geçmelerini emretmiştir.⁴² 1769'da İtil'den gelen Kozaklar, sonradan general olan atamanları Albay Savolief ile birlikte Terek'deki Galyugayevskoy, Naurskoy, İşçorskoy, Mekenckoy ve Kalinovskoy stanitsalarına yerleştirildiler,⁴³ Terek Hattı bu şekilde tahkim edilmiştir.

³⁶ Bu kale Kafkasya'daki en güçlü Rus kalesi olup 1796'da beşgen şeklinde inşa edilmiştir. İki tarafı uçurum olduğu için tahkim edilmemiştir ancak diğer üç tarafı bataryalar ve makineli tüfeklerle çok iyi korunmaktaydı. Tatarlar bu şehre Beş Tamak adını vermektedirler. Julius Von Klaproth, **Travels in The Caucasus and Georgia**, Translater: F. Shaberl, London, 1814. s.303.; Kozlov, a.g.e., s.101; Luxembourg, a.g.e., s.34.; Berkok, a.g.e.,s.368.

³⁷ Bala, "Çerkesler", ss.376-386.; Luxembourg, a.g.e., s.34.; Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, Ankara, 1997,s.35.; Kasumov, a.g.e., s.43.; Semen Esadze, **Çerkesya'nın Ruslar Tarafından İşgali Kafkas-Rus Savaşlarının Son Dönemi**, (Hatırat), Çev. Murat Papşu, Ankara, 1999, s.5.

³⁸ Klaproth, a.g.e.,s.163.

³⁹ A.B. Фадеев, **Россия и Кавказ Первой Трети XIX в.**, Академия Наук СССР, 1960, c.40. (A.V. Fadeev, , **Rossiya i Kavkaz Piervoy Treti XIX v.**, Akademia Nauk SSSR, Moskva, 1960, s.40.)

⁴⁰ Philip Longworth, **The Cossacks**, Newyork, 1970, s.229.; Berkok, a.g.e., s.369-370.

⁴¹ Baddeley, Rus Kozaklarını İngilizlerden sonra dünyanın en iyi kolonicileri olarak nitelemektedir. Bunu yapabilmek için silahlarını ve pulluklarını aynı maharetle kullanmayı başardıklarını ifade etmektedir. Baddeley, a.g.e., s.61. Ancak arkalarındaki siyasi, askeri ve ekonomik gücü de hesap etmek gerekir. Zira Kafkaslıların hangi şartlar altında vatan müdafaası yaptıklarının bilinmesi en az Kozakları bilmek kadar önemlidir.

⁴² Greben Kozaklarının ilk defa 1581 yılında Terek nehrinin ağzındaki bir bölgeye kaçarak gelip yerleştikleri bilinmektedir. Kozlov, a.g.e., s.16.

⁴³ Potto, a.g.e., s.31.

Prens Patyomkin, General Suvarov'a Küçük Kaynarca Antlaşması'na dayanarak Kuban nehrinin sağ kıyısı boyunca kaleler, palangalar ve istihkâmlar inşa etmesini müfettişlik görevi ile birlikte vermiştir.⁴⁴ 1777-1782 yıllarında kurulan yeni Mozdok-Azak Hattı, Yekaterinodar'dan Malka'nın Terek'e kavuştuğu yerden başlıyor, kuzeybatı yönünde St. Dimitri (Rostov) kalesinden geçerek Kafkas steplerini kesiyor ve Azak'ta sona eriyordu. 1785 yılına kadar bu güzergâhı izleyen hat 1785 yılında Kuban nehrine çekilmiştir.⁴⁵ Aralarında Georgievsk ve Stavropol'ün de bulunduğu on kaleden oluşan bu hattı yerleşime açmak için İtil'den İtil Kozakları ve yine Hoper Nehri boylarında yaşamakta olan Kozaklar getirilerek buraya iskân edildiler. Bu Kozaklar da savaşçı özellikler göstermelerine rağmen ırmak boylarında tarımla uğraşmaya başlamışlardı -ki kendilerine yasaklanmış olmasına rağmen- ve savaşçı karakterleri Zaporejler ve Greben Kozakları kadar üstün değildi. Her şeye rağmen bu Kozaklar da iyi binici, özgürlüklerine düşkün, sert ve zorlu hayat şartlarına alışmış insanlardı. Bu bölgelere özellikle emekli askerleri yerleştiriyorlardı.⁴⁶ Bunlar İtil ve Hoper yerleşik Kozak alaylarını oluşturdu.⁴⁷ Teşkil edilen Kozak alaylarının içerisinde Rus hâkimiyetine geçmiş dağlılar da bulunuyordu. Onları diğer dağlıların saldırılarından korumak da Kozakların görevleri arasındaydı.⁴⁸ Bu dağlılar Kozakların komutasına veriliyorlardı. Bu uygulamanın psikolojik sonuçlarının hesap edilip edilmediğini bilmiyoruz; ancak Kozaklar ile Dağlılar arasında bir ast-üst ilişkisi oluşturularak onları psikolojik olarak baskı altına aldıkları iddia edilebilir.⁴⁹

1778 yılında Suvarov bölgeye Kırım ve Rusya'nın iç kesimlerinden 30.000'den fazla Ermeni, Rum ve Gürcü aileyi iskân etmiştir. Rusya uygulamakta olduğu bu strateji ile hem sınırlarının güvenliğini sağlamayı hem de verimli toprakları işlemek suretiyle refah elde etmeyi umuyordu.⁵⁰ Ancak Kozaklar açısından durum daha farklıydı. Kozaklar, iskân edildikleri bölgenin insanın gözlerini yoran bu tekdüze yapısına, kötü iklim şartlarına, sıtmaya ve savaşın bütün yokluk ve zorluklarına ek olarak bir de askere gitme mecburiyetine katılmak zorunda kalıyorlardı. Topraklarına Kafkasyalılarca aniden yapılan baskınların birinde bir düşman kurşunu ya da şaşkasıyla öldürülme veya hemen her an bütün mal varlığından, karısından ve çocuklarından mahrum olma tehdidi altında yaşamak zorundaydılar.⁵¹

⁴⁴ Pollock, **a.g.e.**, s.4.

⁴⁵ Артур Цуциев, **Атлас Етнополитической Истории Кавказа (1774-2004)**, Москва 2006, с.14. (Artur Tsutsiyev, **Atlas Etnopolitiçeskoj İstorii Kavkaza (1774-2004)**, Moskva 2006, s.14.)

⁴⁶ Esadze, **a.g.e.**,s.66.; Fadeev, **a.g.e.**, s.38.

⁴⁷ Kozlov, **a.g.e.**, s.99.; Klapproth, Rusların askeri garnizon olarak hat üzerinde kurdukları ve Kafkasya Genel Valiliği'nin merkezi ve Kozakların başkenti olan bu yerleşim birimlerinin 1807-1808 yılları arasındaki durumları hakkında çok değerli bilgiler vermektedir. Klapproth, **a.g.e.**, s.159.

⁴⁸ АКАК, С.І, s.717, Belge No:1050.; Lapin, **a.g.e.**, s.328.

⁴⁹ Kozlov, **a.g.e.**, s.92.

⁵⁰ Pollock, **a.g.e.**, s.4.; Kozlov, **a.g.e.**, s.68.

⁵¹ Potto, **a.g.e.**, s.29.

Kozakların bu topraklara iskân edilerek ödüllendirildiklerini mi yoksa cezalandırıldıklarını anlamaları hayatlarının seyrine bağlıydı.

1777'de Kafkas Orduları Komutanlığı'na atanan General Yakobi, Kozak Hattı'nın tamamlanması için faaliyetlere girişti.⁵² Sulak nehrinin Hazar'a döküldüğü ağız kısmına yakın bir yere inşa edilen Mozdok şehrinin batısından başlamak üzere 1777'de daha önce yerleşime açılan Yekaterinograd, Georgievsk ve Stavropol bölgelerine kaleler kurdurdu. İç taraflardan Rus köylülerini ve Kozakları getirterek Stavropol'de kolonizasyon çalışmalarını başlattı. Kozak Hattı, Mozdok'tan Rostof'a kadar uzanmış oldu. Bu büyük yerleşim yerlerinin arasına altı kale inşa edildi.⁵³ Bunlardan Donskaya ve Krepost Moskovskaya istihkâmları zikredilmeye değer öneme sahiptirler. Bu istihkâmlar sınır güvenliğinin yanı sıra yakınında bulunan Kozak stanitsalarının da güvenliğini sağlıyorlardı.⁵⁴ Artık onlarca kale, palanga, istihkâm ve stanitsalardan müteşekkil yüzlerce kilometre uzunluğunda bir hat inşa edilmiştir. Bu durum Kafkasya dağlarıyla, Kozakların Rus devleti ile ve birbirleriyle ilişkilerinin mantığını değiştirmiştir. Kozaklar Kafkasya'da Petersburg'un emrinde Rus tesirinin hem kılavuzluğunu hem de hizmetkârlığını yapmışlardır.⁵⁵

1736'da Kozak stanitsalarının durumu perişan bir görünüm sergilese de 1774'den sonra Rusya'nın Kafkasya politikası netleştikçe durum değişmeye başlamıştır.⁵⁶ Hattı oluşturan kaleler ve stanitsalar zinciri çok muntazam ve herhangi bir saldırı veya savunma halinde birbirleriyle karşılıklı olarak yardımlaşabilecek şekilde kurulmuştu. Sunja nehri kıyısındaki kaleler ve stanitsalardan oluşan yerleşim birimleri yirmi km'lik bir mesafe ile birbirlerinden ayrılıyorlardı. Her stanitsanın ve kalenin bir gözetleme kulesi, alarm çanı ve gece-gündüz vardiyalı çalışan gözcüleri vardı. Eğer herhangi bir tehlike sezilir veya bir hareket görülürse top atışı yapılarak hattın her tarafına duyurulurdu. İki atış, silah başına anlamına gelirken, dört atış önemli bir olayı (mesela hayvan sürülerinin Kafkasyalılar tarafından götürüldüğünü) yahut küçük gruplardan oluşan Çerkeslerin hattı geçtiklerini işaret ediyordu. Sekiz atış ise çok ciddi bir olayı, tehlikeli bir durumu, söz gelimi kalabalık ve kuvvetli bir Çerkes kolunun saldırdığını haber veriyordu. Bu tip alarmda en yakındaki yerleşim birimleri derhal yardıma koşmak zorundaydı.⁵⁷

Bütün Kozak stanitsalarında dikenli tellerle örülü toprak tabyalar oluşturulmuştu. Stanitsaların çoğunda top vardı. Stanitsalar arasında aralıksız olarak devriyeler karakol (piket, kol) geziyorlardı. Karakollar genellikle 20 km. aralıkla yapılmışlardı. Stanitsalarda barınak olarak zeminlik (toprak dam), samanlık (ahır), hendekli çevre duvarı ve kuleden oluşan binalar mevcuttu. Bu karakollarda Kozaklar sürekli kordon hizmeti ifa ediyorlardı. İçlerinden bir kısmı her an at binmeye ve sefere çıkmaya hazır şekilde tetikte duruyorlardı. Bir dağlı grubunun görüldüğünü veya hattın arasına sızdığını karakollara zamanında haber

---

⁵² Luxembourg, **a.g.e.**, s.34.

⁵³ Kasumov, **a.g.e.**, s.43.

⁵⁴ Klaproth, **a.g.e.**, s.158.; Fadeev, **a.g.e.**, s.38.

⁵⁵ Kozlov, **a.g.e.**, s.111.

⁵⁶ Kozlov, **a.g.e.**, s.61.

⁵⁷ Baddeley, **a.g.e.**,s.47.

vermek amacıyla gündüzleri yüksek rakımlı yerlerde iki ila üç Kozaktan oluşan “piketler” (kol), geceleri ise sabit keşif kolları yerleştiriyorlardı. Herhangi bir acil durum ve tehlike anında haber ulaştırmak maksadıyla karakollarda ve piketlerde saman demetlerinden veya katranlı küçük fiçılardan fenerler yapılmıştı. Tehlike anında katranlı üstübüleri (kıtık, pa-çavra) tutuşturuyorlardı, böylece bütün hat vaziyetten haberdar oluyordu. Her hangi bir piketten açılan yayılım ateşi en yakındaki karakolda bulunan Kozakların yardıma çağırıldığı anlamına geliyordu. İhtiyaç olduğunda, olay yerine stanitsalarda konuşlanmış yedekler bazen de hatlarda karargâh kurmuş düzenli Rus askerî birlikleri koşuyordu.⁵⁸

Kozaklar Osmanlı limanlarındaki hareketliliğe bağlı olarak Kuzey Kafkasya hattındaki baskınların artışını da Moskova'ya haber vermekle mükelleftiler. Bu anlamda hatla merkez arasındaki posta hizmetlerini de onlar yerine getiriyor ve bu hizmet karşılığında ücret de alıyorlardı.⁵⁹ Hattın en önemli işlevlerinden birisi Rus tebaasını dağlıların saldırılarından korumasıdır.⁶⁰ Kozaklar, hattın güvenliği ile ilgili en önemli hususları, hat boyunca karakol gezerken, nöbet beklerken ve her an tetikte beklerken yani içinde yaşamak zorunda oldukları şartların bir dayatması sonucunda öğrenmişlerdir. Düşmanla sürekli komşu olmaktan daha öğretici bir şey olamaz. Piketlerdeki ve sabit keşif kollarındaki Kozaklar son derece uyanık olmak ve daima soğukkanlılıklarını korumak durumundaydılar. Sahte alarmlara aldanmadan, hangi alarmda hangi karakola yardıma gidileceğini, acil durumlarda nasıl davranılacağını bilmenin yanı sıra düşmanın izini sürmeyi, pusu atmayı, Çerkes akıncılarının yollarını kesmeyi de çok iyi bir şekilde bilip tatbik edebilmeliydiler. Kozaklar bütün bu özellikleri, savaştıkları düşmanlarından, yani Kafkasyalılardan zaman içerisinde öğrenmişlerdir. Bütün bunları yapabilmek için başlarında iyi bir lidere, cesarete, kıvraklığa ve zekâya sahip olmaları gerekirdi. Zira kendi ülkesini savunan, öfkeli, savaşçı ve coğrafyayı çok iyi bilen böylesi bir düşmana karşı mücadele etmek çok zor bir görevdi.⁶¹ Aslında savaş kızışana kadar özellikle de barış zamanlarında Kozaklar Kafkasyalılarla iyi geçinmeye çalışıyor hatta onlarla “konak” dahi oluyorlardı.⁶²

Kozaklar içinde bir grup vardı ki onlar hep en önde olurlardı. Onlar “Plastunlar”dı. Plastunlar kordon hatlarının en sadık destekçileri olarak göze çarpmaktadırlar. Düşmanla ilk savaşa tutuşanlar onlar olurlardı. Onlar Çerkeslerin beklenmedik baskınlarına karşı her zaman tetikte olurlar ve hattın arkasına sızmalarını engellemeye çalışırlardı. Plastunlar bütün karakol noktalarına özel gruplar halinde dağılır her iki kıyıda da göçebe gibi dolaşır ve en çok Kuban'ın geniş mendereslerinde kol gezerlerdi. Savaş şartlarının yetiştirdiği dayanıklı öğrenciler olarak Plastunlar, her zaman tehlikeyle yüz yüze geliyorlardı. Genellikle dağlıların tarım işleri ile meşgul oldukları zamanlarda sükûnet hâkim olunca antrenman maksatlı avlanma faaliyetleri ile zaman geçiriyorlardı. Plastunların basit bazı özel teknikleri vardı:

⁵⁸ Esadze, **a.g.e.**, s.15.

⁵⁹ Kozlov, **a.g.e.**, s.52-86.

⁶⁰ AKAK, C.I, s.719, Belge No:1055.

⁶¹ Esadze, **a.g.e.**, s.15-16; **a.g.e.**, s.316.

⁶² С.М. Бронеvский, **Новейшия Известия о Кавказе**, Санкт-Петербург 2004, с.171. (S.M. Bronevskiy, **Noveyşiya İzvestiya o Kavkaze**, Sankt-Peterburg 2004, s.171.)

“Kurtağzı, tilkikuyruğu” dedikleri ana kuralları vardı. Bunda günlük rolü iz (sakma) ve pusu (zalega) gibi faaliyetler oynuyordu. Ardında izini bırakan, sessiz yürüyemeyen, düşmanın izini süremeyen ve bu izlerden hatta yönelik tehditleri okuyamayan plastunluk için müsait bir aday olamazdı. Plastunlar hattın bekçileri ve öncüleri rolünü üstleniyorlardı.⁶³

Mozdok’tan Azak Denizi’ne kadar uzanan Kozak hattının dışında bir de Kafkas dağlarının Karadeniz kıyısı boyunca inşa edilen Kordon hattı vardı. Batı Karadeniz kordon hattı, sağ kanat ve Karadeniz kıyı hattı olarak üç parçaya ayrılırdı. Ruslar bu hattı ancak Anapa kalesini kontrollerine aldıktan sonra kurabilmişlerdir. Ruslar, Kordon hattını kurup, sahil şeridini de bu şekilde emniyet altına alarak Osmanlı Devleti’nin Kafkasyalılara deniz yoluyla mühimmat ve maddî yardım ulaştırmasının önüne geçmeyi hesaplamışlardır. Ruslara göre, gerek Kordon Hattı’nın gerekse Kozak hattının en önemli işlevi Rusya sınırlarının ana Kafkas sıradağları üzerinde yaşayan dağlıların saldırılarından korunması idi.⁶⁴ Ancak hat koruma görevini yapmaktan uzak kalmıştır. Bunun en büyük sebebi de dağlıların hayvanları otlattıkları kışlık meraların ve tuz ve barut gibi temel ihtiyaçlarını temin ettikleri yerlerin hattın kuzeyinde kalmış olması idi. Bu duruma karşı isyan bayrağını açan Kabardeyler, 1779’da isyanları Ruslar tarafından kanlı bir şekilde bastırılana kadar gerilla savaşını ara vermeden sürdürmüşlerdir. Bu isyanın bastırılması Kafkas-Rus mücadelesi açısından aslında psikolojik bir kırılma noktası olmuştur. İsyanın bastırılması sonucu ağır bir yenilgiye maruz kalmalarına ek olarak Rus köylüleri ile aynı haklara sahip olmayı kendileri için onur kırıcı buldular. Patyomkin’in stratejisi gereği asimilasyon ve kolonizasyon hat boyunca taviz verilmeden uygulanmıştır. Dağlıların önünde iki seçenek vardı, ya asimile olacaklar ya da dağlara çekileceklerdi.⁶⁵

Karadeniz kıyılarında Adige bölgesinin güneyinde kalan bölgede Ubıhlar oturmaktaydılar. Büyük Kafkas sıradağlarının yüksek kesimlerindeki yayla ve yamaçlarda Abazalar ve yukarı Kuban boylarında Karaçaylılar yaşamaktaydılar. Ruslar kavimleri göçe zorlayarak boşalan yerlere Rus ve Kozak nüfus yerleştirme politikasına devam ediyordu. Laba ve Kuban arasında Nogayların sürülmesiyle boşalan bölgelere Kozaklar iskân edilmiştir.⁶⁶ Kuban Nehri’nin sağ kıyısı boyunca ise Ukrayna’dan zorla getirilen Zaporej Kozaklarının yaşadığı yerleşim birimleri uzanmaktaydı.⁶⁷

⁶³ Esadze, **a.g.e.**, s.12-13.

⁶⁴ Esadze, **a.g.e.**, s.8. Esadze’ye göre: “Rusya’nın Doğu’ya (Orta Asya ve İran) geniş etkisini sağlayan Gürcistan, Transkafkasya’nın diğer kesimlerinin ve Karadeniz’in Rusya’ya ilhakıyla birlikte devletin iç eyaletleriyle güvenli bir ulaşımın açılması şart oldu. Bu şekilde hem Transkafkasya bölgesiyle ulaşımı sağlamak için hem de Kordon Hatlarının bizzat huzuru için düşman kavimleri silah zoruyla itaat altına almak gerekiyordu.” s.8.; Gürcü asıllı bir Rus subayı olan Esadze bu savaşlara bizzat iştirak etmiş birisi olarak Rusların bu hatları inşa etmekle neyi amaçladıklarını ve nasıl bir usul takip edeceklerini gayet açık bir şekilde ifade etmektedir. Onun ifadelerinden güvenlik, ulaşım ve istila merhalelerinin ne kadar önceden planlandığını rahatlıkla görmek mümkündür.

⁶⁵ Pollock, **a.g.e.**, s.5.

⁶⁶ Captain Spencer, **Turkey, Russia, The Black Sea And Circassia**, London, 1854, s. 291.

⁶⁷ Kasumov, **a.g.e.**, s.19.

1783'te Kırım Hanlığı'nın kaldırılmasıyla, hanlığa bağlı olan Kuban toprakları da Rusya'nın elinde kalmıştır.⁶⁸ Küçük Kabardey'i ele geçiren Ruslar Azov-Mozdok hattını tahkim etmiş ve hat üzerindeki Piyatigorsk (Beş Tau) şehri yakınlarında Kostantinogorsk kale-sini yapmışlardır. 1791 yılının 29 Aralık'ında Kuban nehrinin kollarından olan Kuma nehri-nin kıyısındaki Peşanobrodsk ile Kuban nehri kenarında bulunan Kollesk ve Borovsk kale-leri Kabardeyleri diğer Adigelerden ve Büyük Kabardey'den iyice tecrit etmiştir.⁶⁹ Böylece Ruslar kuzeydoğudan Kuban ötesindeki halklara biraz daha yaklaşmış oluyorlardı. 1792 Yaş anlaşmasıyla Kuban Nehri'nin sınır olduğu tekrar teyit edilmiştir.⁷⁰ Bu yıl içerisinde 30 Haziran tarihli bir beratla Çariçe II. Katerina, Taman Yarımadası'ndan Laba Nehri ağzına kadar olan bölgeyi Karadeniz Kozaklarına tahsis etmiştir. Kısa sürede bu bölgenin kolonize edilme-si umuluyordu. Zaten Kuban bölgesine gayriresmi göçler de başlamış bulunuyordu. 1790'lı yıllarda Don havzasından Kuban'a göçler özellikle akrabalık bağı bahanesiyle beklenenin üzerine çıkınca hükümet bu Kozakların buraya iskânını yasaklamak zorunda kalmıştır.⁷¹ 1792 yılının Ağustos'unda 4.000 kişilik bir denizci grubu Kuban bölgesine Albay Bely mari-fetiyle yerleştirilmiştir.⁷² Yine Kozak ailelerinden oluşan uzun bir katar Ataman Golovaty kumandasında daha önce gelenlerle birleştirilmek maksadıyla bölgeye getirilip iskan edildi. Çariçe Katerina, General Gudoviç'e gönderdiği bir talimatla Tatarların bir kısmını hattın ortasındaki bir bölgeye yerleştirilerek Kuma ve Malatschnyja Wody'dan uzaklaştırılmasını emretti. General Gudoviç, Çerkes müftüyü onları ikna etmesi için yollamıştır.⁷³ 1793'te bu bölgedeki nüfus yirmi beş bin kişi idi. Böylece Karadeniz Kozakları ortaya çıkmış oluyordu.⁷⁴

⁶⁸ İbrahim Yılmazçelik-Yaşar Ertürk, "XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye'nin Kafkasya Politikası, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri**, C.I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, (24-26 Ekim 2001- İstanbul), Ankara, 2003., s. 186.; Özdemir Özbay, **Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya**, Ankara, 1995., s.23.; John B., Dunlop, **Roots of a Seperatist Conflict**, Cambridge, 1998. , s.8.; Amjad Jaimoukha, **The Circassian Handbook**, England, 2001., s.61.; Anna Mateeva, **North Caucasus; Russia's Fragile Borderland**, London, 1999., s.5.

⁶⁹ Mustafa Aydın, **XIX. Yüzyılda Kafkaslar'da Nüfûz Mücâdeleleri (1800-1830)**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001., s.82.

⁷⁰ Osmanlı murahhaslarınca Bab-ı Âli'ye yollanan bir mektupta Anlaşmanın Kuban maddesinin bundan daha hafifini kaldırmayacağı yorumu yapılmaktadır. Gerçekten de Osmanlı Devleti Kuban nehrinin sınır olmasını kabul ettirmekle Rusları uzun müddet Kafkasların kuzeyinde tutmayı başarmıştır. **BOA, H.H., No: 1589**. Rus murahhaslarından Aleksandro Bezbarodko'nun Bab-ı Âli'ye gönderdiği mektubundan da anlaşılmaktadır ki, Kuban sınırı mevzusu ciddi tartışmalara konu olmuş, Rusların savaş tazminatı istemekten vazgeçmesinden sonra Kuban sınırının tespitinde anlaşmaya varılabilmektedir. (27 Kânun-u Evvel 1791) **BOA, H.H., No: 1513**.

⁷¹ Kozlov, **a.g.e.**, s.107-108.

⁷² P. Longworth, **a.g.e.**, s.230.

⁷³ Klaproth, **a.g.e.**, s.215.

⁷⁴ Belozörov, **a.g.e.**, s.28.; Kasumov, **a.g.e.**, s.19.; Trepavlov, **a.g.e.**, s.9.; Bu topraklar ve diğer haklar, Kozak Atamanları Golovaty ve Chepega'nın Çariçe'ye yalvarmaları sonucunda elde edilmiştir. P. Longworth, **a.g.e.**, s.229.

Kozaklar bu topraklarla birlikte iki yıl için serbest ticaret hakkı ve köleler kazandılar.⁷⁵ Çok kısa sürede bu bölgeye uyum sağlayan bu Kozak toplumu Kafkas gerilla taktiklerine karşı alışkanlık kazanmış, hızlı hareket edebilen dayanıklı askerler haline gelmişlerdir.⁷⁶

Anlaşmadan sonra Kuban-Laba hattının arkasına çekilen Ruslar, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi bu bölgeyi planlı bir şekilde kolonileştirmeye başladılar. Karadeniz Kozaklarının iskânından hemen sonra Bjeduğ kabilesine ait olan bir arazi üzerinde bugünkü Krasnodar şehri kuruldu. Yine aynı yıl içerisinde Kabardeyleri Kuban ırmağının, bazı yerlerde Terek ve Malka ırmaklarının arasına sıkıştırdılar. Daha da ileri giden Ruslar, Laba Nehri'nin Kuban Nehri'ne kavuştuğu yerden itibaren Terek Nehri boyunca Hazar Denizi'ne doğru meşhur Kozak hattını oluşturan sağlam kaleler inşa etmişlerdir. Kafkasyalıların toprakları zorla işgal edilmiş verimli topraklarını terk etmeye zorlanmışlardır. Kafkasyalılar yüksek dağlardaki derin vadilerde bulunan güvenli evlerinde gizlenmek zorunda bırakılmıştır. Rusya bu tarihlerde her yıl bu bölgeye 30.000 göçmen iskân etmiştir.⁷⁷

Yaş Anlaşmasıyla Osmanlı Devleti, iki devletçe Osmanlı otoritesi altında kabul edilen Kafkas kavimlerinin Kuban Nehri'ni geçerek Rus ve Kozak yerleşimlerine baskınlar düzenlemesini önleyeceğine söz vermişti. Ancak Çerkeslerin Osmanlı Devleti'ne tabi oldukları söylenemez. Bu tarihlerde Dağıstan dışındaki Kuzey Kafkasya henüz Müslüman olmuştu ve Osmanlı Devleti'ne sadece bir dinî sempati söz konusuydu. Bu konuda yapılmış bir akit olmamakla birlikte, Osmanlı Devleti Kuzey Kafkasya'yı İslam'ın bölgede yayılması sebebiyle kendi nüfuz sahası olarak görüyordu. Osmanlı böyle düşünürken kendi aralarında dahi birlik oluşturamayan Kafkasyalılar sık sık Kuban'ı geçerek baskınlar düzenliyorlardı. Bu sınır sakin olmaktan çok uzaktı. Hatta bölgeye iskân edilen Kozaklar da sükûneti sağlamaktan çok uzaktı. Daha sonra Odesa Valisi Duc de Richelieu'nun Kozakları bir düzene soktuğu iddiaları vardır.⁷⁸ Ancak birçok askeri vasfı savaşırken Kafkasyalılarından öğrendikleri zamanla kendilerini geliştirdikleri de bir gerçektir.⁷⁹

1794'de Yekaterinodar'daki tüccar, yönetici, sanatçı gibi renkli simaların sayısı altı yüzden az değildi.⁸⁰ 1795 yılına gelindiğinde kolonizasyon işinin başında General Gudoviç'i görüyoruz. Gudoviç'in ilk işi daha öncekilerce tahkim edilen hattı daha da kuvvetlendirmek olmuştur. Kuban ve Kuma nehirlerinin kaynaklarından başlamak suretiyle Laba Nehri ile Kuban Nehri'nin birleştiği yere kadar olan sahada yeni stanitsalar kurdurdu ve Don Kozaklarını buralara yerleştirmek için izin aldı. Bu bölgeler otokton Kafkas halklarının asırlardır oturdukları; dağ, taş, tepeler dışında ağaçlara dahi isimlerini verip adeta coğrafyasıyla bütünleştikleri kadim anavatanlarıdır. Ancak bu bölgeye yerleştirilmesi düşünülen Don Kozakları anavatanlarını terk ederek başka topraklara iskân edilmeyi reddettiler. Bunun için savaşmayı dahi göze aldılar. Sayıları 1000-2000 civarındaki Kozak da başkomutanın emrini hiçe saya-

⁷⁵ P. Longworth, **a.g.e.**, s.229.

⁷⁶ Spencer, **a.g.e.**, s.327-328.

⁷⁷ Spencer, **a.g.e.**, s.313.

⁷⁸ Luxembourg, **a.g.e.**, s.38.

⁷⁹ Berkok, **a.g.e.**, s.317.

⁸⁰ P. Longworth, **a.g.e.**, s.230.

rak yurtlarına geri döndüler. Kozaklar kendilerine ibraz edilen II. Katerina'nın fermanına da aldırmadılar. Bunun üzerine otoriteyi sağlamak ve Don Kozaklarını bahsedilen bölgelere iskân etmek maksadıyla üzerlerine düzenli birlikler yollandı. Üç yıl içerisinde ancak 1000 civarında aile, yeni kurulan altı stanitsaya yerleştirilebildi. (1795)⁸¹

1796 yılında Kalmukların lideri Dundukunba ile anlaşan Ruslar onu Kafkasya üzerine bir akın yapmaya ikna ettiler. Dundukunba büyük bir hızla saldırdığı ve işgal ettiği bölgelerde Cengiz Han'ı aratmayacak bir tahribat yaptı. Bir süre istila ettikleri bölgelerde bekleyen Kalmuklar, Kafkasyalılar direnişe başlayınca, baskın ve akınlar karşısında tutunamayacaklarını anlayıp geri çekildiler. Dundukunba'nın bu tahripkâr akını, Kızlar bölgesi ve Terek Nehri'nin kuzeyine iskan edilmiş olan Kozaklar ve Rus kuvvetlerinin bu bölgelerde tutunmalarına ve müstahkem mevkiileri daha da kuvvetlendirmelerine yardım etti. Bu akından dolayı Çarlık, Dundukunba'ya kürk ve kılıç hediye etmiştir.⁸² Kuban bölgesine yeni gelenler menşe'lerine bakılmaksızın Kozak olarak kaydedildi. Kısa bir süre sonra Kuban asker kaçaklarının sığınağı olarak anılmaya başlandı.⁸³ Ruslar Kafkasya Hattı'na Rumları, Ermenileri, Gürcüleri ve Polonyalılar gibi Katolikleri de iskân ediyordu.

25 Kasım 1802 tarihinde kolonilere iskân edilecek olan Şodtlantsev ve Paterson'a bağlı gruplara yer tahsis edilmesinin yanında onlara köle kullanımıyla ilgili birtakım hakların verilmesine ilişkin bir rapor İçişlerine sunulmuştur. Talepleri şöyle sıralamak mümkündür; Çerkeslerden ve Kuban ötesindeki diğer kabilelerden köle alabilme serbestisi getirilmesi söz konusuydu. Ancak bu kölelerin 16 yaşından büyük 7 yaşından da küçük olması gerekiyordu. Ayrıca parayla satın aldıkları 15 yaşından küçük köleler onlara 23 yaşına kadar hizmet edebilmeliydi ancak kolonide doğan bebekler özgür olacaklardı. Parayla satın alınan kölelerden 23 yaşını geçenler 200 gümüş ruble karşılığında kendi özgürlüklerini satın alabileceklerdi. Bununla birlikte farklı milletlerden aldıkları köleleri satma ya da köle ticareti yapmaları kesinlikle yasaklanmıştır. Çerkes ve Tatar kanunlarına göre suçlu olanlar Rus kanunlarına göre yeniden yargılanmalıydı. Böylece parayla satın alınan köleler kendi özgürlüklerini satın alabilecekleri gibi özgürlüğünü isteyen dağlıların gelerek Ruslara teslim olmaları temin edilmiş olacaktı. Bu şekilde gelenler bazı ayrıcalıklardan faydalanabilecekler farklı milletlerden olan kolonicilerin kullandıkları topraklar ayrı bir bölgeden tahsis edilecekti. Bu taleplerin bir kısmı elenmiş ve üç başlık altında toplanabilecek şu kolaylıkların sağlanmasına karar verilmiştir:

1-Belirlenen bu topraklara götürülecek parasız ve işsiz güçsüzler ancak belirlenen esaslara göre ve koloninin ihtiyaçlarına göre iskân edilebilecektir. Uygun yerin belirlenmesi ve diğer kararların uygulanması için valiye yetki ve dokunulmazlık verilmiştir.

2-Kolonideki Kozakların köle alımı için izin ancak Rus ve Gürcü olmamaları şartıyla mümkündür. Eğer buna dikkat edilmezse köle ticareti yapan Çerkeslerin ekmeğine yağ sürülmüş olur. Bu konuda yorum yapma yetkisi özellikle Prens Tsitsiyonof'a aittir.

⁸¹ Baddeley, **a.g.e.**, s.79.

⁸² Berkok, **a.g.e.**, s.399.

⁸³ Longworth, **a.g.e.**, s.230.

3-Ancak koloniye ilişkin bazı ayrıntıları söz gelimi esaret yaşı, göçmenlerin hakları, özgürlüğünü kazandıktan sonra toprak sahibi olma hakkını elde etme gibi maddeleri Bronton ve Paterson ile tartışılabilir.

Çar Aleksandr genel olarak bu rapordan memnun olduğunu ifade etmiştir.⁸⁴ Bu dönemde Rusya'nın genelinde hâlâ toprağa bağlı kölelik sisteminin bulunduğu göz önünde bulundurulduğunda burada alınan kararların bizi şaşırtmaması gerekir. Burada dikkat çekici olan Ortodoks Hıristiyan Rus ve Gürcülerin Kozaklar tarafından köle olarak kullanılmasının engellenmeye çalışılmasıdır. Böylece Müslüman Kafkasyalılar tarafından yapılan köle ticaretinin meşrulaştırılmasının önüne geçilmek istenmektedir. Bu da gayet anlaşılabilir bir politikadır. Israrla köle edinme hakkı edinilmeye çalışılmasından geniş torakları işlemek için bu tarihlerde hâlâ yeterince nüfus olmadığı sonucuna varabiliriz. Diğer taraftan serbest bırakarak ihtiyaç duyulandan fazla nüfus akmasının da istenmediği anlaşılmaktadır. Hürriyetini elde edebilmeleri için böyle bir kanunî düzenlemenin yapılması ile Kafkasya'dan taraf değiştirerek Rus tarafına geçecekler için de açık bir kapı bırakılmış oluyordu. Rus makamları bölgede izlenecek dengeli bir nüfus politikasını bölgenin ekonomik ve kültürel açıdan Rusya'ya entegrasyonu bakımından son derece önem vermişlerdir.⁸⁵ Bu suretle Kafkasya pazarındaki Osmanlı mallarının yerini Rus malları almıştır.⁸⁶ Yine de son tahlilde kararların bölgedeki veli ve üst düzey komutanlara bırakılmış olması bölgedeki olağanüstü durumun yansımasıdır.

1802 yılı itibariyle hat boyunca uzanan yerleşim birimlerinde bulunan birliklerde görev yapan Kozakların sayısı resmî belgelerde şöyle verilmektedir: "Kızlar'da 5, Semey'de 178, Greben'de 356, Mozdok Alayı'nda 1453, Volga Birliği'nde 585, Hoper Birliği'nde 813, Kuban'da 423, Astrahan'da 290 olmak üzere toplam 4103. Diğer taraftan bu kozakların ailelerinin sayısı ve durumları hakkında bilgi verilmemiştir. Ancak sadece Yekaterinodar Kozak bölgesine 3000 kişinin iskân edildiğini biliyoruz. Bunlar için orada Ladoga, Temizbekskaya, Kazanskaya ve Tifliskaya köyleri kurulmuştur. Bununla birlikte ortalama bir tahminde bulunulabilir.⁸⁷ 1803 yılına gelindiğinde Kuban bölgesindeki Kozak nüfusu 1794'dekinin iki katına çıkmıştır. 1808 ile 1811 tarihleri arasında Karadeniz kıyılarına organize bir göç hareketi başlamıştır. İki yıllık süre zarfında Çernihiv ve Poltava bölgelerinden 40.000'den fazla insan göç ederek Küçük Rusya Kozakları ile diğer Hıristiyan unsurlar arasına yerleştiler. Karadeniz Kordon Hattı'nın oluşması da bu dönemde başlamıştır.⁸⁸ 1809 yılında Rus Kozakları düzenledikleri cezalandırma seferiyle Kafkasyalılara ağır bir darbe vurdular. Düzenlenen bir cezalandırma seferinde binlerce koyun ve ineği sürüp Kuban'ın kuzeyine geçirmekle

---

⁸⁴ AKAK, Tom II, s.926, Belge No:1894.

⁸⁵ Belozörov, **a.g.e.**, s.31.

⁸⁶ Gudakov, **a.g.e.**, s.454.

⁸⁷ AKAK, C.II, s.923, Belge No:1891.; Gudakov, **a.g.e.**, s.442.

⁸⁸ Karadeniz kıyıları bu dönemde bataklık olduğu için sıtma gibi hastalıkların yaygın olduğu bir muhitti. Bu nedenle ilk yıllarda kitlesel ölümlerde görülmekteydi. Bu iki yıllık sürede Karadeniz'de 7315 kişi hayatını kaybetmiştir. 1818 yılı salgınında ise nüfusun neredeyse yarısı hayatını kaybetmiştir. Belozörov, **a.g.e.**, s.28.

kalmadılar, seksen Kafkas köyünü yakıp yıktılar.⁸⁹ Bu suretle 19.yüzyılın başına gelindiğinde bütün Kafkasya'da Kozak demek tek kelimeyle düşman anlamına gelmiştir.⁹⁰

Hat bölgesine sadece Ruslar ve Kozaklar iskân edilmiyordu. Mesela 1810 yılında 269 Oset ailesi kendilerinin Kozak attına iskân edilmesini istemiştir. Kendi kabilelerinden olup daha önce Yekaterinogradskoy ve Pavlodalskiy köyleri arasındaki bölgeye yerleşenlerin yanına yerleşmelerine izin verilmesini istemişlerdir. Bu suretle hem askerî avantaj elde ediyor hem de Hıristiyanlar, Müslümanların eziyetinden korunmuş oluyordu. Civardaki köylerde yaşayan yaklaşık 2000 Hıristiyan Oset 19. yüzyılın ortalarına kadar hatta hizmet etmiştir. Dinî farklılıklar Kozak birliklerine kayıt olmaya mani değildi. Savaş zamanı 2000 Müslüman 7 camide İslami esaslara göre ibadet ediyordu. Bunun sebeplerinden birisi, geleneklerine bağlı olan dağlıların sıla özlemini gidermesini sağlamaktı. Diğeri ise, güçlü bir birliğin sağladığı korumayı garantiye almaktır.⁹¹

1820'li yıllarda sınıra yakın olan dağlı kabilelerinden Hoper ve Volga Kozak birliklerine katılışlarda artış olmuştur. Artık Kafkasya'nın Kozak yurduna dönüştürülmesi fikri daha fazla ısrarla dile getirilmeye başlanmıştır: Senator D. Miortvıy, "mademki savaş sever halklarla sınır olduk o halde savaşçı insanları sınıra yerleştirerek sınırı sağlamlaştırmalıyız." diyerek kafasındaki fikri ortaya atmıştır. 11 Aralık 1823 tarihinde Başbakan'ın fikrini onaylayan Çar sadece her bir stanitsaya ne kadar nüfus yerleştirileceğini değil aynı zamanda Kozakların iskân aşamalarını da belirlemiştir. Onların yapısını bozmaktan kaçınarak her seferinde en fazla üç aileyi ayırarak yavaş yavaş iskân etme tarzı benimsenmiştir. 1830 yılına kadar toplam 15 stanitsaya 8093 kişi iskân edilmiştir. Volga Birliğine: Novomarinskaya, Novo-Poltava, Novo-St George, Babu-Markov, Essentuki, Kislovodsk, Burgustanskaya; Hoper Birliği'ne: Karantina (sonra Suvarovskaya) Bekeşevskaya, Batalpaşinskaya, Belomeçetinskaya, Nevinnomysskaya, Barsukovskaya ' Kuban Birliği'ne: Nikolaev, Temnolesskaya köylerine yerleştirilen Kozaklar görevlendirilmiştir.⁹² 1825 ile 1827 tarihleri arasında Yekaterinodar bölgesine 4000'den fazla Hoper Kozağı yerleştirilmiştir.⁹³

1829 yılına gelindiğinde Rus Çarlığı'nın sınırları Kuban nehrini takip ederek Karadeniz'in doğu kıyılarına ulaşmıştı. Bir taraftan da artık Ruslarla iyi geçinen barışçı dağlıların aullarına yakın yerlere yeni istihkâmlar ve yerleşim birimleri kurularak buralara nüfus iskânı yapılmaktaydı. Ancak bu istihkâmlar nehrin yukarı kısımlarında dağlıların baskınlarına karşı yeterince koruma sağlayamıyordu. Ruslarla anlaşığı için dağlıların baskısına maruz kalan Kafkasyalıların korumasını da Kozaklar yapmak zorundaydı. Ancak bütün bu çabalara rağmen 1830 ve 1831 yılı dağlıların hat üzerindeki istihkâm ve stanitsaların yanı sıra hattın kuzeyindeki bölgelere dahi saldırmasına engel olunamamıştır.⁹⁴ 1831 yılı Kafkasya tarihi

⁸⁹ P. Longworth, **a.g.e.**, s. 231.

⁹⁰ Lapin, **a.g.e.**, s.328.

⁹¹ Lapin, **a.g.e.**, s.312.

⁹² Belozörov, **a.g.e.**, s.28.

⁹³ Gudakov, **a.g.e.**,s.442.

⁹⁴ З.Б. Кипкеева, **Народы Северно-Западного и Центрального Кавказ и Население (60-е годы XVIII в. 60-е годы XIX в.)**, Москва 2006. с.214-215. (Z.B. Kipkeeva, **Narodı Severno-**

bakımında önemli bir dönüm noktasıdır. Bu tarihte Kafkasya Ordusu'nun komutanları değişmiştir. Kafkasya Ordusu komutanlığına General Rozen, Kafkas Hattı Komutanlığı'na da General Velyaminof getirilmiştir. Asıl dramatik gelişme Dağıstan ve Çeçenya'da İmam Gazi Muhammed liderliğinde müridizmin sert direnişi ile kendisini göstermiştir. Ruslar bu sırada Kuban hattında ileri hareketi bırakarak savunma pozisyonu almışlardır. Bu atmosfer içerisinde Kuban'daki Karaçaylılar Ruslara tam itaat etmeyen yarı bağımsız bir statüye sahip olmuşlardır. Bu örnek Kuban'daki durumu gayet net bir şekilde ortaya koymaktadır.⁹⁵

General Velyaminof'un ilk uygulamalarından birisi dağlıları Kozak birliklerine asker yaparak onları zapturapt altına almaya çalışmak olmuştur. Ancak bu uygulamaya başladıktan altı yıl sonra 18 Nisan 1837 tarihinde General Rozen'e yazdığı bir raporda bu uygulamanın sadece dağlılarla Kozaklar arasındaki düşmanlığı körüklemeye yaradığını belirtmektedir. Bu fikrinden vazgeçen Velyaminof, dağlıları artık Kozak birliklerine yazmamış ancak gönüllü olarak seferlere iştirak eden dağlılara Kozaklarla aynı şartlarda yem, erzak ve ikramiye vermiştir.⁹⁶

Kozak birliklerinin ihtiyaç duyduğu insan kaynağını ülkenin iç kesimlerinden taşımak zorunda olan hükûmet 1840'dan itibaren bu süreci hızlandırmak zorunda kalmıştır.

1840-1849 Yılları Arasında Kozak Hattındaki Kozak Nüfusunun Dinamikleri

Yıl	Erkek	Kadın	Toplam
1840	82 918	79 503	162421
1845	89051	87 610	176661
1849	124078	117 716	241794

Yukarıdaki tabloya göre kolonizasyon maksadıyla bölgeye yerleştirilenlerin toplam sayısının 1840 ile 1849 yılları arasında 580.876 kişiye ulaştığı görülmektedir. Toplam sayısının içerisinde muharip güç olarak erkek nüfus 296.047 kişi olarak göze çarpmaktadır.⁹⁷ O zamanın şartlarında bu, çok büyük bir rakamdır. Muharip kuvvetlere baktığımızda, bu sayının sadece yarısının hazır kıta savaşçı olduğu düşünüldüğünde bile Rus kolonizasyon faaliyetine sağladığı katkı rahatlıkla görülebilir. Diğer taraftan bu kadar insanı iskân etmek için onlara yer açılması gerektiği ortadadır. Yerinden ve yurdundan edileceklerin direnci ancak 1864 yılına kadar devam edebilecektir. Kuban ve Laba nehirleri arasındaki Adige bölgesinin Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra buraya da mujikler, emekli askerler, Kozaklar ve kaçaklar iskân edildi. 1841'den 1860'a kadar bölgede toplam 1932 köy kurulmuştur.⁹⁸

Zapodnova i Tsentral'novo Kavkaz i Naselenie (60-e godı XVIII v 60-e godı XIX v.), Moskva 2006, s.214, 215.)

⁹⁵ Kipkeeva, **a.g.e.**, s.216.

⁹⁶ Lapin, **a.g.e.**, s.328.

⁹⁷ Belozörov, **a.g.e.**, s.29.

⁹⁸ Lapin, **a.g.e.**, s.442.

1858'de Kuzey Kafkasya'nın nüfusu 2.247,900'e ulaşmıştır. Slav olanların sayısı 780,400'tür. Bu süreç 1847-1859 yılları arasında Don Kozakları Birliği'nin bölgesine 13.641 Kozak ailesi yerleştirilmiştir.⁹⁹

1857-1858 yılında Savaş Bakanlığı'nda D.A. Milyutin'in bir tür "rok yapma" anlamına gelen bir projesi tartışıldı, bu projede, Don Kozaklarını, Batı Kafkasya'ya yerleştirirken dağlıkların da Don havzasına yerleştirmesi öneriliyordu. İlk Çerkes kolonisi gerek varlık ve gerekse intizam açısından öyle örnek olmalıydı ki, dağlıklar kendiliğinden oraya yerleşmeyi talep etmeliydi. Plana göre asi(!) nüfusun devşirilmesiyle savaş kendiliğinden bitecekti. Kafkas Orduları Başkomutanı da bu tartışmaya katılarak, projenin birçok yerel gerçeği göz önüne almadığına işaret etmiştir. Tümgeneral P. E. Potsebu ise kabilelerdeki sosyal tabakalaşmaya dikkat çekerek her türlü kararın yukarıdan alındığı bu yapıda ağır tarım işçilerini zenginleştirme vaadiyle baştan çıkarmanın mümkün olmadığını belirtmiştir. Bu yöndeki ilk adımlar bütün barışsever ve tarafsız yaklaşımları uzlaşmazlık noktasına taşıyınca, bütün dağlıkların imha edilmesi noktasına gelindi ki Rus hükümetin görüşü de bu yöneydi. Milyutin'in projesine bir keskin eleştiri de Tümgeneral Volk'tan gelmiştir: "...Kafkasya'ya yeni gelen başkomutanlardan her birinin ilk tespiti: Dağın kuzey yamaçlarındaki kabilelerin tahliyesi ve yerlerine Rusların iskânıyla ne kadar büyük kâr elde edilir? Bununla birlikte onlar durumu ne kadar yakından tanırlarsa o zaman bunun ne kadar gerçekleştirilemez bir fikir olduğunu anlarlar." Tahliye söylentileri ve tahliye geniş kapsamlı değildi bu bile dağlıkların güçlü faaliyetlerinin ortaya çıkması için yeterli oldu. Silahları ellerinden alınarak pasifize edilmiş köylere ağır yaptırımlar uygulanmış ve bir süre için Kozak hattının ilerlemesi durdurulmuştur.¹⁰⁰ Ruslar sadece hedeflerine ulaşmaya çalışıyor, dağlıkların maruz kaldığı haksız uygulamaları umursamıyorlardı. General Yevdokimov "cezalandırma seferleri" sırasında ne olup bittiği ile hiç ilgilenmezken Kozak hattının savunması ve Kozak ailelerinin güvenliği hususunda derin endişeler taşıyordu. Rus idarecilerinin bu umursamazlığı dağlıkların direniş gücünü arttırmıştır. Naib Muhammed Emin ile iletişim yasaklanmış ve özel tedbirler alınmış olmasına rağmen bir süre sonra Naip Muhammed Emin ile bağlantılı olarak Kozak hattında güvenlik sorunları baş göstermiştir.¹⁰¹

Kolonizasyon ve askerî şiddet uygulamaları karşısında Kuzey Kafkasya halkları arasında da bir birlik yoktu. Feodal beyler ve din adamlarının yönlendirdiği toplumda halkın bir kısmı Çarlık rejimine karşı çıkarken diğer bir kısmı da Ruslarla işbirliği yapıyordu.¹⁰² Bu durumda Ruslar da yerli feodallere ve esnafa farklı usullerle yaklaşıyor, hemen her fırsat ve olayda çifte standart uyguluyordu. Bir taraftan Kafkasyalıların verimli topraklarına el konulup diğer taraftan da bu topraklar üzerine yeni Kozak stanitsaları inşa ediliyordu. Daha da ileri gidilerek, bu topraklar üst düzey Rus memurlarına mülk olarak dağıtılıyordu. Ancak

⁹⁹ Belozörov, a.g.e., s.31.

¹⁰⁰ Lapin, a.g.e., s.332.

¹⁰¹ Марк Блиев, **Россия и Горцы Большого Кавказа на пути к цивилизации**, Москва 2004, c.711.; (Mark Blijev, **Rossiya i Gortsı Bol'sovo Kavkaza na puti sivilizatsii**, Moskova 2004, s.711.)

¹⁰² Dunlop, a.g.e., s.10.

Çarlık rejimiyle işbirliği yapan feodal beylerin topraklarına dokunulmuyordu. Hatta bu tip insanlar destekleniyordu. Bu işbirlikçilere rütbe ve daha başka imtiyazlar da veriliyordu. İşbirliği yapan yerli feodallerin halkın arazisini ellerinden almalarına, köylülerin kullandığı kamu topraklarını ele geçirmelerine yardım ediyorlardı. Böyle bir durumda iki ateş arasında kalan Kafkasyalılar için savaşmaktan başka yol kalmıyordu.¹⁰³

Kuzey Kafkasya'nın kolonizasyonu Rus resmî belgelerinde ve tarih yazımında "покорение"(pakorenie; fetih), "завоевание"(zavoevanie;fetih), "присоединение" (pirsoyedinenie; ekleme), "вхождение"(giriş) terimleriyle ifade edilmiştir. Bu yaklaşım artık bu toprakların Rus İmparatorluğu'nun bir parçası olduğu ve Kozakların iskânıyla şenlendirileceği şeklinde anlaşılıyor veya yorumlanıyordu.¹⁰⁴ 19. yüzyıla gelindiğinde kolonizasyon ve iskân uygulamaları Kafkasya'nın Kabardey bölgesinde de hız kazanmıştır. Kısa süre içerisinde Kafkasya'nın kalbi sayılabilecek bu bölgede birçok stanitsa ve müstahkem mevki kurulumuştur. Kabardey müstahkem hattı böyle teşekkül etmiştir. Bu hattın idare merkezi olarak da Nalçık tasarlanmıştır.¹⁰⁵ Malka, Baksan, Çegem, Nalçık, Urvan, Wunhu (Uruh) çayları boyunca sıralanan müstahkem hat, Kabardeyleri daha aşağıdaki verimli ovalardan ve kışın at ve koyun sürülerini yaydıkları otlaklarından tamamen koparmıştır. Sadece Kabardeyleri değil, Malka ve Baksan ırmaklarının kaynak kısımlarında yaşayan Balkar dağlılarını da aynı akibete mahkum etmiştir. Rus hükümetinin bu bariz işgalci uygulamaları Kabardeyler arasında gerek feodal beylerin gerekse köylülerin tepkisini çekiyordu. Kabardeyler Kafkas Çarlık Hükümeti'nin yetkililerinden topraklarının iadesini istiyorlardı.¹⁰⁶

Ruslar Kafkasya'da amaçlarına ulaşmak için Hıristiyanlıktan da faydalanmak istemişler ve Kafkasya'da birçok misyonerlik merkezleri kurmuşlardır. Mozdok şehri bunlardan sadece biridir.¹⁰⁷ Sömürgeci güç olarak Rusya'nın Ortodoks Hıristiyan Slavları bölgeye iskan etmesi sadece demografik bir hareket olmakla kalmayıp, kültürel bir hareket hüviyetini de taşıyordu. Zira göçmenler salt vücutlarıyla değil, dinleri ve kültürleriyle birlikte geliyorlardı. Bu, devam eden savaşa bir de dinî ve kültürel boyut katmıştır. Yani bu savaş aynı zamanda hem siyasî hem ekonomik hem dinî hem de kültürel bir savaş olarak çok boyutlu yürütülmüştür.

Sonuç olarak Rus Çarlığı, Kuzey Kafkasya'nın kolonizasyonunda otorite tanımayan savaşçı ve yağmacı toplum özelliklerine sahip olan Kozakları zor kullanarak çok acımasızca, hemen her açıdan suistimal ederek Kafkasyalılara karşı kullanmış, onlara adeta etten bir kalkan muamelesi yapmıştır. Kendi vatanlarını savunan Kafkasyalılara karşı vurucu güç olarak kullandığı gibi, istila ya da müsadere ettikleri dağlıların topraklarını işlemeleri temin edilerek bu asi topluluk bir süre sonra Rus Çarı'na ölümüne bağlı vergi mükellefleri haline getirilmiştir. Yeni toprakları keşif, ele geçirme ve kolonize etme aşamalarının hepsinde Kozaklar Rus Çarlığı'nın elindeki en uygun malzeme olarak sonuna kadar kullanılmıştır. Rus-

¹⁰³ Berkok, **a.g.e.**,s.51-52.

¹⁰⁴ Kozlov, **a.g.e.**, s.111.

¹⁰⁵ Nalçık, SSCB ve bugünkü Rusya Federasyonu içerisinde Kabardey-Balkar Otonom Cumhuriyeti'nin başkenti olarak belirlenmiş ve hâlâ bu statüsünü korumaktadır.

¹⁰⁶ Kasumov, **a.g.e.**,s.44.

¹⁰⁷ Luxembourg, **a.g.e.**,s.11.

lar öncelikle onların maceracı ve savaşçı özelliklerinden istifade etmek istemiş sonraları özellikle de Don Kozaklarının ziraata yatkınlıkları hesap edilerek ele geçirilen toprakların ekilip biçilmesi sağlanarak devlet kasasına ek gelir temin edilmiştir. Kozakların demografik bir unsur olarak Kafkasya'nın Slavlaştırılmasında ve Hıristiyanlaştırılmasında en önemli görevi ifa ettiklerini söyleyebiliriz. Kozakların iskânıyla Ruslar hem başlarına bela olan hareketli Kozak toplumlarını yerleşik hayata geçirmiş hem de o toprakların gerçek sahiplerinin bölgedeki izleri silinerek tarihî coğrafya adeta yeniden tanzim edilmiştir. Diğer taraftan Rusya merkez eyaletlerindeki aşırı nüfustan da kurtulmuştur. İskânla birlikte Kozak hattı kozmopolit bir yapıya bürünmüştür. Kolonizasyonun son aşamasında Kafkasyalıların olmadığı bir Kafkasya tasarlayan Rus Hükümeti, Kozak ve mujiklerin meskûn olduğu tamamen Ruslaşmış bir Kafkasya yaratma işinin en ağır yükünü onların omzuna yüklemiştir. Kozaklar, dağlıkların yılmak bilmeyen, şiddetli saldırıları karşısında sivil Rus nüfusu korumak için kendilerini kalkan etmeye mahkûm edilmişlerdir. Yerine getirmeye zorlandıkları bu mükellefiyetleri çaresiz olarak benimseyen ve bunu bir hayat tarzı haline getiren Kozaklar, Kafkasya dağlıklarının en amansız düşmanları olmuşlardır. Ancak bu düşmanlık Rus Çarlığı'nın dayatması sonunda inşa edilmiş, tasarlanmış, kurgulanmış bir düşmanlıktır. Her iki tarafın da hayatta kalabilmek için bu mücadeleyi yürütmek zorunda kaldığını takdir etmek gerekir. Rusların Kafkasya'daki varlıklarını her bakımdan Kozaklara borçlu olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA, H.H., No: 1589.

BOA, H.H., No: 1513.

Telif Eserler

ACAR Kezban, "Kafkasya'da Rus İstilas ve Direniş Hareketleri", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt: XVIII, ss.516-521.

AKMAZ Ahmet, Rus Yayılmacılığı Karşısında Kafkasya Müridizm Hareketi (Doğuşu), Kayseri, 1994.

АКАК, Акты Собранные Кавказскою Археографическою Коммиссиею, ст. Сов. Ад. Берже, Тифлиς 1866, Том. I-V. (Akti Sabraniye Kafkaskuyu Arheografişeskuyu Komissieyu, , St. Sov. Ad. Berje, Tiflis 1866.,C:I-V.)

ALLEN W.E.D.- MURATOFF Paul, Caucasian Battlefields A History of The Wars on The Turco-Caucasian Border 1828-1921, Cambridge, 1953.

AYDEMİR İzzet, Göç, Ankara 1988.

AYDIN Mustafa, XIX. Yüzyılda Kafkaslar'da Nüfüz Mücadeleleri (1800-1830), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001.

BADDELEY John F., Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil, Çev. Murat Özden, İstanbul, 1996.

BALA Mirza, "Çerkesler", İslam Ansiklopedisi , C.III, ss.376-386.

BARLAS Cafer, Dünü Bugünü ile Kuzey Kafkasya Özgürlük Mücadelesi, İstanbul, 1999.

БЕЛОЗЁРОВ Виталий, Этническая Карта Северного Кавказа, Москва 2005,с.27.(Vitaliy Belozorov, Etnişeskaya Karta Severnogo Kavkaza, Moskva 2005, s.171.)

- BERKOK İsmail, Tarihte Kafkasya, İstanbul, 1958.
- БРОНЕВСКИЙ С.М., Новейшие Известия о Кавказе, Санкт-Петербург 2004, с.171. (S.M. Bronevskiy, Noveyşiya İzvestiya o Kavkaze, Sankt-Peterburg 2004, s.171.)
- SPENCER Captain, Turkey, Russia, The Black Sea And Circassia, London, 1854.
- DEVLET Nadir, Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1915-1917), Ankara 1999.
- DUNLOP John B., Roots of a Seperatist Conflict, Cambridge, 1998.
- ESADZE Semen, Çerkesya'nın Ruslar Tarafından İşgali Kafkas-Rus Savaşlarının Son Dönemi, (Hatırat), Çev. Murat Paşu Ankara, 1999.
- ФАДЕЕВ А.В., Россия и Кавказ Первой Третьей XIX в., Академия Наук СССР, 1960. (Fadeev, A.V., Rossiya i Kavkaz Pervoy Treti XIX v. Akademia Nauk SSSR, Moskva, 1960.)
- ГУДАКОВ В.В., Северо-Западный Кавказ В Системе Межетнических Отношений с Древнейших Времен до 60-х годов XIX века, издательство с. Петербургского университета 2007, с.441. (V.V: Gudakov, Severo-Zapadny Kavkaz v Sisteme Mejetniçeskih Otnoşeniy s drevneyşih vremen do 60-h godof XIX veka, izdatel'stvo s. Peterburgskogo Universiteta 2007, s.441.)
- İNALCIK Halil, Osmanlı-Rus İlişkileri (1492-1700), Ankara, 2003.
- JAÏMOUKHA Amjad, The Circassian Handbook, England, 2001.
- KAFI Kadir, Şimali Kafkasya, İstanbul, 1942.
- KASUMOV Ali-KASUMOV Hasan, Çerkes Soykırımı, Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı, Ankara, 1995.
- КИПКЕЕВА З.Б., Народы Северно-Западного и Центрального Кавказ и Население (60-е годы XVIII в. 60-е годы XIX в.) Москва 2006. с.214. (Kipkeeva, Z.B., Narodı Severno-Zapadnovo i Tsentral'novo Kavkaz i Naselenie (60-e godı XVIII v 60-e godı XIX v.), Moskva 2006, s.214.)
- KLAPROTH Julius Von, Travels in The Caucasus and Georgia, Translator: F. Shaberl, London, 1814.
- КОЗЛОВ Л.А., Кавказ на Судьбах Казачества ((XVI-XVIII вв.), Санкт-Петербург 1996. (Kozlov, L.A., Kavkaz na Sudbah Kazaçestva (XVI-XVIII yy.)Sankt-peterburg, 1996.)
- KURAT Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990.
- KURAT, Akdes Nimet- TEMİR Ahmet, "Sibir (Sibirya) Hanlığı" Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1992, s.437-450.
- LONGWORTH Philip, The Cossacks, Newyork, 1970.)
- LUXEMBOURG N., Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil, Çev. Sedat Özden, İstanbul, 1998.
- MATVEEVA Anna, North Caucasus; Russia's Fragile Borderland, London, 1999.
- Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, Kafkas Tarihi, Sadeleştiren: Fahri Huvaj, Ankara, 2002
- ÖZBAY Özdemir, Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya, Ankara, 1995.
- POLLOCK Sean, A New Line in Russian Strategic Thinking and in North Caucasia, Harward 2004.
- POTOCKI Kont Jan, Podróż przez Stepy Astrachania i na Kaukaz 1797-1798, Paris, 1829.(www.pbi.edu.pl)
- POTTO V.A., Кавказская Война, Москва 2007. (Potto, V.A., Kavkazskaya Voyna, Moskva 2007.)
- RASONYI Laszlo, Tarihte Türklük, Ankara, 1988.
- SAID Edward, Şarkiyatçılık, İstanbul, 2001.
- SAYDAM Abdullah, Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876), Ankara, 1997.

- SERTÇELİK Seyit, “Rus İmparatorluğu’nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusya’sının Türklere Yönelik Politikaları” *Türkler, Yeni Türkiye Yayınları*, Cilt: XVIII, ss.385-399.
- ТРЕПАВЛОВ В.В., (Редактор), Россия и Северный Кавказ: 400 Лет Войны? Москва 1998. (V. V. Trepavlov, (Atbetstbenniy Redaktov), Rossiya i Severny Kavkaz: 400 Let Voyni?, Moskva, 1998.)
- TEMİZKAN Abdullah, “Popüler Tarihi Romanlarda Oryantalist Yaklaşımlar”, Prof.Dr. Kazım Yaşar Koprıman Armağanı, Editör. Prof. Dr. Edip Semih Yalçın, Ankara, 2003., ss.670-677.
- YILMAZÇELİK İbrahim, -ERTÜRK Yaşar, “XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Türkiye’nin Kafkasya Politikası”, Sekizinci Askerî Tarih Semineri, C.I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, (24-26 Ekim 2001- İstanbul), Ankara, 2003., s. 186.

